

HÎLE-İ ŞER'İYYE KONUSUNDA EBÛ HANÎFE'YE YÖNELTİLEN İTHAMLAR*

Prof. Dr. Saffet KÖSE**

Accusations Directed Against Abū Hanīfa as to the *Hila al-Shar'iyya* (Legal Stratagems)

The Muslim scholar who is the most talked about in relation to Hiyal is no doubt Abū Hanīfa. Further more saying that "There is no difficulties for Abū Hanīfa to find a way out" has become very famous. The scholars who followed other madhahib other than the Hanafi school have accused Abū Hanīfa of permitting the legal stratagems (*hiyal*) that made permissible (halāl) what Allāh prohibited (harām) and prohibited what Allāh made permissible. Not only Abū Hanīfa but also other imams of madhāhib have never allowed this kind of idea. It is possible to mention that at the base of accusation of Abū Hanīfa are reasons such as conceptual confusion, madhab bias, inability of reaching Hanafi sources, after the era of mujtahid imams the referral, to the madhab, of the efforts of some followers of the madhab to try to drop the the sharia rulings, the use of some ijtiyhads of Abū Hanīfa as a means to hiyal by employing fictitious situations outside its context, the narration of Abū Hanīfa's famous solutions in the books writing his biography (manāqib) in order to refer his subtle mind and distinctive understanding of the issue, and the thought of him considering any hiyal as legitimate.

Key words: Abū Hanīfa, Legal stratagems (hiyal)

A. Giriş: Mes'elenin Vaz'ı: Hiyel, tarihi süreçte olduğu kadar günümüzde de araştırmacıların ilgisini çeken kavramlardan birisidir. Özellikle olumsuz anlam yüklenen hiyel, bazı oryantalistlerin İslam'ı ve müslümanları, müslümanlar içinde de Hanefiler dışındaki mezhep mensubu alimlerden bir kısmının özellikle Ebû Hanife'yi eleştirdikleri konulardan birisidir.

İlk olarak hîle-i şer'îyye'nin oryantalistlerin yakından ilgilendiği fikhî konuların başında geldiğini belirtmek gerekir. Ünlü oryantalist Joseph Schacht (ö.1969) Hassâf'ın (ö. 261/874) *Kitâbü'l-Hiyel'i* (Hannover 1923) üzerine yapmış olduğu doktora tezinden sonra sadece Şâfiî alimlerinden Kazvîni'nin (ö. 440/1048)

* Bu makale, KURAV tarafından 16-19 Ekim 2003 tarihinde Bursa'da düzenlenen "İmam A'zam Ebû Hanife ve Düşünce Sistemi" sempozyumuna sunulan ve adı geçen kurum tarafından yayımlanan tebliğin (II, 45-58) yeniden gözden geçirilmiş şeklidir.

** Necmettin Erbakan Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi.

Kitabü'l-Hiyel'i (Hannover 1924) ile Ebû Hanîfe'nin (ö. 150/767) talebesi İmam Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'ye (ö.189/805) nisbet ettiği¹ *el-Mehâric fi'l-hiyel* (Leipzig 1930) adlı meşhur eseri neşretmekle kalmamış aynı zamanda *hiyel* konusunu Arapça, İngilizce, Fransızca ve Almanca dillerinde yazdığı müstakil makalelerde işlemiş, konuyu İslam hukuku ile ilgili genel nitelikli eserlerinde, verdiği konferanslarında sürekli gündemde tutmuştur.²

İkinci olarak *Hiyel* konusunda hakkında en fazla söz edilen şahıs şüphesiz Ebû Hanîfe'dir. Hatta "*hiçbir güçlük yoktur ki Ebû Hanîfe ona bir çıkış yolu bulmasın*" sözü meşhur olmuştur.³

Şimdi bu yazının konusu olan problemin çerçevesini bu şekilde kısaca çizdikten sonra özellikle *hile-i şer'iyye*'ye cevaz verdikleri gerekçesiyle şiddetli ithamlara maruz kalan Ebû Hanîfe ve mezhebi ile ilgili itham boyutundaki iddialara yer verdikten sonra bunları değerlendirme yoluna gideceğiz.

B. Hiyelle İlgili Ebû Hanîfe'ye Yöneltilen İthamlar: Hanefî mezhebi dışındaki alimlerden bazılarında ait klasik kaynaklarda Ebû Hanîfe'yi tenkit eden öyle ifadeler vardır ki bunların bir kısmı oldukça incitici özellik taşıdığından itham edici nitelik taşımaktadır. Bunlardan bazılarını şu şekilde kaydedebiliriz.

Abdullah b. Mübârek'in (ö.165/781) şöyle söylediği nakledilmektedir: "*Kim Ebû Hanîfe'nin Kitâbü'l-Hiyel'ine bakarsa Allâh'ın haram kıldığını helal, helal kıldığını da haram kılmıştır.*"⁴

"*Kimin yanında Ebû Hanîfe'nin Kitâbü'l-Hiyel'i varsa ve onu kullanırsa yahut onunla fetva verirse onun haccı batil ve karısı da boş olur.*"⁵

Macid Khadduri de bu haberlerin doğruluğundan hareketle şöyle demektedir: "*Ebû Hanîfe'den itibaren pek çok fakih hiyeli reddetmiş çağdaşı Abdullah b. Mübârek*

1 Bu kitabın farklı müelliflere nisbeti konusundaki tartışmalar için bk. Saffet Köse, *İslam Hukukunda Kanuna Karşı Hile (Hile-i Şer'iyye)*, İstanbul 1996 (Birleşik Yayıncılık), s. 28-48; a.mlf., "Fıkıh Literatürünün Tartışmalı İki Eseri: el-Mecmû'ü'l-kebir ve el-Mehâric fi'l-hiyel", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy. 3, Konya 2003, s. 301-311.

2 Mesela bk. *An Introduction to Islamic Law*, Oxford 1971, bk. index; "Die arabische hijal literatur", *Der Islam*, XV, Berlin 1926, s. 211-232; "Sprechsaal, zu Islamica", *Islamica*, VI, Leipzig 1933, s. 260-263; "Zur soziologischen Betrachtung des Islamischen Rechts", *Der Islam*, XXII, Berlin 1935, s. 207-238; "Fi Târihi'l-fikhi'l-İslâmî II-III", *el-Meşrik*, XXXIII/3-4, Beyrut 1935, s.361-367; 547-546; "Notes sur la sociologie du droit musulman", *Revue Africaine*, XCVI, Paris 1952, s. 311-329; "al-Hiyal", *The Encyclopaedia of Islam* (new ed.), III, 511-513; "Riba", *İslam Ansiklopedisi* (MEB yay.), IX, 730-734; "Talak", XI, 683-691. Bazı araştırmacılar [Muhammed b. İbrahim, *el-Hiyelü'l-fikhiyye fi'l-mu'amelâti'l-mâliyye*, Tunus 1983 (ed-Dâru'l-Arabiyye li'l-Kitâb), s. 45 vd.] Schacht'ın hiyele bu kadar ilgi duymasını bilimsel araştırma amacından çok istismara açık bir konu olmasıyla izah etmekte hatta Kur'an-ı Kerim ve hadislerde yahudilerin Allahın emir ve yasaklarına karşı hileyi adet haline getirmelerinden dolayı şiddetle tenkit edilmeleri sebebiyle Schacht'ın da bir yahudi olmasından dolayı gerçek anlamda hilecilerin Yahudiler değil müslümanlar olduğunu göstermek istemesiyle izah etmektedirler (Mesela bk. Bakara (2), 65-66; A'râf (7), 163-166; Buhârî, "Tefsîr", VI/6, "Müsâkât", 71-73, "Enbiya", 50, "Büyü", 103,112; Müslim, "Müsâkât", 71-74, Ebû Dâvûd, "Büyü", 64; Nesâî, "Fer", 8-9, "Büyü", 93; Tirmizî, "Büyü", 60; İbn Mâce, "Ticârât", 11; Dârimî, "Eşribe", 9; Mâlik b. Enes, *el-Muvatta'*, "Sifatü'n-Nebî", 26; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, I, 25, 247, 293, 322; II, 117; İbn Batta, *el-Hul'* ve *ibtâlü'l-hile* (nşr. Muhammed Hâmid el-Fikî, *Min Defâ'ini'l-künûz* içinde), Kahire 1349/1931, s.42).

3 Lammens, "el-Hiyel ve'l-mehâric", *el-Meşrik*, XXIX (1931), s. 641.

4 Hatib el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, Beyrut, ts. (Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye), XIII, 426.

5 Hatib el-Bağdâdî, XIII, 427.

hiyel öğretisinin şeriatı ihlal ettiğini ve dine ters düştüğünü söyleyerek Ebû Hanîfe'yi mürted ilan etmiştir."⁶

Abdullah b. Mübârek'ten rivayet edildiğine göre bir kadının kocasını şikayet etmesi üzerine Ebû Hanîfe ona nikahın fesholması için "irtidad et" diye tavsiyede bulunmuştur. Yine Ebû Hanîfe bir erkeğe "kaynanamı şehvetle öp, karının nikahı düşer" şeklinde bir öneride bulunmuştur.⁷

Oryantalistlerden Lammens (ö. 1937) de *hiyeli* Hanefilerin uzmanlık alanı olarak takdim etmekte ve bazı misallerin gülünç olduğundan yola çıkarak binbir gece masallarıyla ilinti kurmaktadır.⁸

Hammâd b. Ebî Seleme'nin (ö. 167/784) anlattığına göre İslam'dan önce cahiliyye döneminde bir adam bastonuyla hacıların eşyalarını çalıyordu. Kendisine bunları sen çaldın denildiğinde "hayır ben çalmadım bastonum çaldı" diye cevap veriyordu. Hammâd diyor ki: "Eğer bu adam bu gün yaşamış olsaydı Ebû Hanîfe'nin ahabından olurdu."⁹ Bu tür haberleri doğru kabul eden A.S. Tritton dini fikirlerin ciddiye alınmadığı sonucuna varmaktadır.¹⁰

Meşhur Malikî fakihî, müfessir ve muhaddis Ebû Bekir İbnü'l-Arabî (ö. 543/1148) Ebû Hanîfe'nin şer'î esaslara aykırı, haramı helal kılan bütün hileleri caiz gördüğünü iddia etmektedir.¹¹ İbnü'l-Arabî Ebû Hanîfe'nin hileye verdiği cevazdan hareketle zekatı kaçırmak üzere bu yola başvuran Kâdî'l-Kudât Ebû Abdillah Muhammed b. Ali ed-Dâmegânî'yi (ö.478/1085) örnek olarak zikretmektedir. Varlıklı birisi olan Dâmegânî senenin dolmasına kısa bir süre kala malını oğullarına bağışlamış. Ertesi yıl çocukları da aynı şekilde bu malı babalarına bağışlamış. Böylece zekat vermektan kurtulurlarmış (aş. bk.). İbnü'l-Arabî bunun büyük bir talihsizlik olduğunu söylemektedir.¹²

Şafiî mezhebi fukahâsından Bedruddîn ez-Zerkeşî (ö. 794/1392) Ebû Hanîfe ve Hanefiler hakkında şunları söylemektedir: "Mübaha ulaşmak için yasaklanmış yollara girmek caiz değildir. Hanefiler mübaha ulaşmak için mahzurlu hilelere başvurmayı caiz görmüşlerdir."¹³

Şöhretli muhaddis Buhârî (ö.256/870) *el-Câmi'u's-sahîh* adlı meşhur hadis kitabında yer verdiği *hiyel* bölümünde "قال بعض الناس" (insanlardan bazıları dedi ki) şeklinde Ebû Hanîfe'yi hedef aldığı iddia edilen ibareler kullanmış¹⁴ ve Hanefî mezhebi

6 Macid Khadduri, *İslamda Adalet Kavramı* (trc. Selahattin Ayaz), İstanbul 1991, s. 207.

7 Zerkeşî, *el-Kavâ'id*, TSMK, nr.A.1238, vr.75^a.

8 Lammens, s. 643.

9 Câhız, *Kitâbü'l-Hayevân* (nşr. Abdüsselâm M. Hârûn), Kahire 1357-67/1938-47'den ofset Beyrut 1388/1969, III,18.

10 Tritton, *İslam Kelamı* (trc. Mehmet Dağ), Ankara 1983, s. 58.

11 İbnü'l-Arabî, *Ahkâmü'l-Kur'ân* (nşr. Ali Muhammed el-Bicâvî), Kahire 1394/1974, III,1100.

12 İbnü'l-Arabî, III, 1100.

13 Zerkeşî, *el-Kavâ'id*, vr.75^a.

14 Kirmânî, *el-Kevâkibü'd-derârî*, Beyrut, ts. (Dâru İhyâi't-türâsî'l-Arabî), XXIV, 75, 76; Aynî, *Umdetü'l-Kâri*, Beyrut, ts. (Dâru İhyâi't-türâsî'l-Arabî), XXIV,10; Kastallânî, *İrsâdü's-sâri*, Bulak 1891, X, 104; Keşmirî, *Fezû'l-Bârî*, Kahire 1357/1938, IV, 481; Hacvî, *el-Fikrû's-sâmi*, Medine 1976, I, 263-264.

mensupları bu tabiri, imamlarının layık olduğu makama yakışmayan bir söz olarak değerlendirmişler, hatta bu konuda eserler de yazarak konuyu tartışmışlardır.¹⁵

Ebü'l-Hâris es-Sâîğ, Ebû Abdillâh künyeli şahıstan Ebû Hanîfe ve arkadaşlarının hileler vazettiklerini ve sünnetlerin bir kısmında hileye başvurduklarını haramları çeşitli hilelere giderek helal saydıkları şeklinde bir söz işittiğini söylemektedir.¹⁶

Sâlih b. Ahmed adlı şahıs da babasının Ebû Hanîfe'nin ashâbı hakkında şöyle dediğini nakletmektedir: “*Hanefilerin yeminlerle ilgili hileler konusunda söylediklerine şaşıyoruz. Hilelerle yeminleri iptal ediyorlar. Halbuki Allah Teâlâ ‘sapasağlam ettiğiniz yeminleri bozmayın’¹⁷ buyurmaktadır.*”¹⁸

Ebü Âsım en-Nebîl bir ara Ebû Hânîfe'yi Mescid-i Harâm'da etrafındakilere çeşitli konularda fetvalar verirken gördüğünü ve bu sırada çıkan tartışmadan dolayı Ebû Hânîfe'nin rahatsız olarak polis istediğini naklettikten sonra ona: “*Polis mi istiyorsun, al şu hadisleri oku*” dediğini ve kendisinin de kalkıp Ebû Hânîfe'nin arkasına geçerek beklediğini, bir müddet sonra onun: “*Hani polis nerede?*” diye sormasına da “*ben sana polis mi istiyorsun diye sordum, polis getireyim mi demedim ki...*” şeklinde cevap verdiğini Ebû Hanîfe'nin de: “*Hayret! Ben şu kadar zamandır insanlar için hile üretiyordum şu çocuk da bana hile yaptı*” demiştir.¹⁹

İbnü'l-Cevzî (ö.597/1200), Muhammed b. Mesleme'ye (ö.43/663) Ebû Hanîfe'nin görüşlerinin Medîne'de benimsenmemesinin sebebi sorulduğunda onun: “*Rasûlullah (s.a.s.) Medîne'nin her bir köşesinde deccalın bu şehre girmesini önleyen bir melek vardır*” buyurmuştur. O şahsın sözü deccalın sözü gibidir. Bu sebeple onun görüşleri Medîne'ye giremez” şeklinde cevap verdiğini nakletmektedir.²⁰

İmam Gazzâlî (ö.505/1111) de şöyle bir olay naklettikten sonra Hanefî mezhebi imamlarını tenkit eder: Ebû Yûsuf zekat borcunu düşürmek için senenin tamamlanacağı sırada malını karısına hibe eder, sonra da hanımı kendisine bağışlar ve bu şekilde mal bir yıl elde kalmazmış. Ebû Hanîfe bunu duyunca: “*Evet bu onun fikhî anlayışdır*” diyerek tasdik etmiştir. Sonra Gazzâlî bu sözlerin doğruluğundan yola çıkarak şu değerlendirmeyi yapmaktadır: “*Bu anlayış fikhın dünyevî açıdan çözümüdür. Bunun ahirette zararı her türlü cinayetten daha büyüktür. Bu gibi ilimler zararlı ilimlerdir.*”²¹

Muhammed Reşîd Rızâ (ö.1935) da İslam dinine hileyi ilk defa Ebû Hanîfe ve arkadaşlarının soktuğunu, bu konuda ilk kitabı yazanların da onun talebeleri Ebû

15 Bu konuda bk. Mustafa Bakır, “Buhârî'nin Sahihindeki ‘Kitâbü'l-Hiyel’i Hakkında Bazı Mülahazalar”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 10, Erzurum 1991, s. 59-79.

16 İbn Batta, *el-Hul' ve ibtâlü'l-hile*, s. 44.

17 Nahl (16), 91.

18 İbn Batta, 45.

19 İbnü'l-Cevzî, *Ahbâru'z-zurûf*, s. 103'ten naklen Hatib Muhammed Rızâ, *Lev le's-senetân*, by., 1985, s.335-336.

20 Aynı yer.

21 Gazzâlî, *İhyâ'ü ulûmi'd-dîn*, Kahire 1332'den ofset Beyrut 1403/1983, I, 18.

Yûsuf (ö.182/798) ile İmam Muhammed (ö.189/805) ve mezhebin diğer mensupları olduğunu iddia etmektedir.²²

Bu ve benzeri iddiaları çoğaltmamız mümkündür. Bu kadarının maksada kafi geleceği düşüncesinden hareketle bu iddiaları bir değerlendirme yoluna gideceğiz.

C. İddiaların Değerlendirilmesi: Hiyel konusunda Ebû Hanîfe'ye yönelik ithamların temelinde kavram kargaşası, mezhep taassubu, Hanefi kaynaklarına ulaşamama, müctehid imamlar döneminden sonra bu mezhep tabiiilerinden bazıının çeşitli hileli yollara başvurmak suretiyle şer'î hükümleri düşürme çabalarının mezhebe maledilmesi, Ebû Hanîfe'nin bazı icihatlarının bağlamından koparılıp sun'î bir ortam oluşturularak hileye alet edilmesi, Ebû Hanîfe'nin hayatının anlatıldığı kitaplarda (menâkıb) onun ince anlayış ve keskin kavrayışına işaret için bulunduğu bazı meşru çözümlerin zikredilmesi ve bununla her türlü hileyi caiz gördüğünün zannedilmesi gibi sebeplerin bulunduğunu söylemek mümkündür. Şimdi bunlar üzerinde duralım.

1-Hiyel Konusundaki Kavram Kargaşası: Hiyel konusunda Ebû Hanîfe ve mezhebinin itham edilmesine sebep olan hususlardan birisi kelimenin sözlük anlamı ile kazandığı ıstılah anlamı arasında oluşan karmaşadır denilebilir. Bir topluluğun veya meslek mensubunun bir kelimeyi sözlük manasından çıkararak başka bir anlamda ittifakla kullanmalarına *ıstılah/kavram/terim* denir. Kelimenin sözlük ve ıstılah anlamları arasında bir bağ bulunabileceği gibi bulunmayabilir de, eğer varsa bu ıstılah *menkûl* yoksa *mürtecel* olarak adlandırılır.²³ Bilimsel disiplinler içindeki tartışmalarda esas alınması gereken o ilmin kavramlarıdır. Çünkü ilim kavramlardan oluşur ve o ilim dalının gerçek dili kavramlarıdır ve bu dil konuşma dilinden farklıdır. Zaman zaman bir kelimenin sözlük/günlük dildeki manası ile ıstılah anlamı arasındaki karmaşadan, ya da aynı kelimeye bir bilimsel disiplin içinde oluşmuş farklı ekollerin ayrı anlamlar yüklemesinden doğan problemler yaşanmaktadır. Mesela fıkıh usulü ile meşgul olanlar Hanefi usulcülerin kullandığı *istihsân* kavramının bunun örneklerinden birisi olduğunu bilirler. Kanaatimizce *hiyel* de bunun tipik örneklerinden birisini oluşturmaktadır. İslâm hukukunun başlangıçta meseleci (kazuistik) bir metotla tedvin edilmiş olmasının sonucu olarak literatürde hilenin tanımından ve hileyle ilgili genel kurallardan ziyade hilenin mahiyeti, hangi şer'î meselelere ne ölçüde uygulanabileceği veya mevcut muhtemel uygulamaların dinî hükmü gibi konular üzerinde durulmuştur. Hatta ilk dönemlerde hileye sözlük anlamından fazla bağımsız olmayan geniş bir anlam yüklendiğini, bunun için de kişiyi amacına ulaştıran her türlü vasitanın hile kavramı içinde telakki edildiğini söylemek mümkündür. Bunun sonucunda caiz olan ve

22 Muhammed Reşid Rızâ, *er-Ribâ ve'l-mu'âmelât fi'l-İslâm*, Beyrut 1406/1986, s.141.

23 Cürçânî, *et-Ta'rifât*, İstanbul 1327, s. 141, 159; Tehânevî, *Keşşâfu ıstılahâtî'l-funûn*, Calcutta 1862, I, 583; II, 1425-27; Butrus el-Bustânî, *Dâ'iretü'l-maârif*, Beyrut 1876-1900, III, 745.

caiz olmayan hile ayırımı ortaya çıkmıştır. Buna göre dört tasarruf *hiyel* kapsamı içinde ele alınmıştır:

a- Nikâh, alış-veriş ve ruhsatlar gibi meşru vasıtaları kullanarak meşru sonuçlara ulaşmak

b- Namaz kılmamak için içki içip namaz vaktinde sarhoş bulunmak gibi gayr-ı meşru vasıtalarla gayr-ı meşru sonuçlara ulaşmak

c- Başkasının bıçağını çalmak veya gasbetmek suretiyle kendi hayvanını kesmek gibi gayr-ı meşru vasıtalarla meşru sonuçlara ulaşmak

d- Bey'û'l-îne, hülle gibi meşru vasıtaları kullanarak gayr-ı meşru sonuçlara ulaşmak.²⁴

Hiyel konusunda tartışma yapan alimlerin onun farklı anlamlarından hareket ettiklerini gösteren en önemli şey görüşlerini diğer deliller yanında bir de *icma* ile temellendirmeleridir. Hiyelin caiz olduğunu savunanlar bu konu da icma olduğunu söylerlerken,²⁵ reddedenler de hiyelin caiz olmadığı noktasında icma bulunduğunu savunmaktadırlar. Hatta bu icmaa Abdullah b. Mes'ûd'dan (ö.32/652) fıkıh alan Kûfe alimlerinin katıldığı da nakledilmektedir²⁶ ki bunlar Hanefî imamlarıdır. Bundan şu ortaya çıkmaktadır ki her iki görüşü savunanlar da aynı kelime (hiyel) ile farklı şeyleri ifade etmekte ve aynı fikri savunmaktadırlar. Yani Hanefî müçtehitlerinin anladığı manada hiyele (a kategorisi) karşı çıkan, diğer mezheplerin anladığı manada da (d kategorisi) cevaz veren yoktur. Hem Hanefîlerin hem de diğer mezheplere mensup alimlerin eserlerindeki hiyel bahisleri incelendiğinde bu görülecektir.

2-Yeterince Hanefî Kaynağına Ulaşamama: Hiyel konusunda Ebû Hanîfeyi itham edenlerin Hanefî imamlarının görüşlerine yer veren sağlam kitaplara ulaşamadıkları kuvvetle muhtemeldir. Nitekim Şâtîbî (ö.790/1388) böyle bir problemin varlığından söz etmektedir.²⁷ Zira bu kitaplarda Hanefî imamlarının görüşleri oldukça açık bir şekilde ifade edilmektedir. Mesela Ebû Hanîfe'ye göre insanlara hile öğreten müftünün (el-müftî'l-mâcin) fetva vermesi yetkili mercilerin kararıyla engellenir (hacr). Bu düşüncüyü Hanefî ulemasının, İslâm alimlerinin bütün ilahi dinlerin ortak noktasını oluşturduğunu düşündükleri beş temel değerden (zarûrât-ı dîniyye) birisi olan dini koruma (hıfzû'd-dîn) ilkesiyle temellendirmeleri,²⁸ sonuçta da hileyi dinin ifsadı²⁹ olarak görmeleri dikkat çekicidir. Bu yaklaşım, meşrû

24 Bu konuda bk. Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'an*, İstanbul İstanbul 1335-38, III, 177; Serahsî, *el-Mebsût*, Kahire 1324-31, XXX, 209-210; Kazvîni, *Kütübü'l-Hiyel* (nşr. Joseph Schacht), Hannover 1924, s. 3; İbn Âşûr, *Makâsüdü'ş-şer'iati'l-İslâmiyye*, Tunus 1978, s. 112; Köse, s.101-117; a.mlf., "Hiyel", *DİA*, XVIII, 170-172.

25 Saîd b. Ali es-Semerkindî, *Cennetü'l-ahkâm ve cünnetü'l-hisâm* (nşr. Saffet Köse-İlyas Kaplan), Beyrut 1426/2005, s. 22.

26 İbn Teymiyye, *İkâmetü'd-delîl (el-Fetâva'l-kübrâ* III. cilt içinde), Kahire 1385/1965, s.246-250.

27 Şâtîbî, *el-Muvâfakât* (nşr. Abdullah Dırâz), Kahire, ts. (el-Mektebetü't-Ticâriyyetü'l-Kübrâ), II, 390-391.

28 Bk. Şâtîbî, *a.g.e.*, II, 8 vd.; Karâfî, *el-Furûk*, Kahire 1347, IV, 33; İbn Âşûr, *a.g.e.*, s. 78 vd.

29 Halvânî, *el-Mebsut*, Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 1381, vr. 707^a; Burhânuddîn el-Buhârî, *Zahiretü'l-Fetâva*, Süleymaniye Ktp., İsmihan Sultan, nr. 221, vr. 677; İbn Mâze, *Şerhu Edebi'l-Kâdi* (nşr. Muhyî Hilâl es-Serhân),

vasıtaları kullanarak gayr-ı meşrû neticeleri elde etme anlamındaki hiyelin önünün kapanması manasına gelmektedir. Bu konuya örnek olarak da zekâtın hangi hilelerle nasıl düşürüleceğini öğreten müftünün zikredilmesi³⁰ Hanefî imamlarının zekâtı düşürmek üzere hileye cevaz verdiği yönündeki iddiaların da³¹ tutarsız olduğunu ortaya koymaktadır. Hatta İmam Gazzâlî'nin Ebû Yûsuf'un hileye başvurmak suretiyle zekât vermediği Ebû Hanîfe'nin de bunu tasvib ettiği yönündeki iddiasının da -eğer Ebû Yûsuf'un ismi bir başkası tarafından ibareye eklenmemişse- kaynağa ulaşamamaktan doğan bilgi eksikliği ile izah edilebilir. Çünkü Ebû Yûsuf *Kitâbü'l-Harâc* adlı eserinde “*Allâh'a ve âhiret gününe iman etmiş hiçbir kimsenin her ne şekilde ve hangi sebeple olursa olsun hileye başvurarak zekata mani olmasının helal olmadığı*”³² söyledikten sonra Abdullah b. Mes'ûd'un “*zekâta mani olanın müslümanlıkla bir ilgisi yoktur ve zekâtı ödemeyenin namazı da yoktur [yani namazının bir anlamı yoktur, çünkü Kur'ân-ı Kerîm'de bir çok ayette namaz ve zekât beraber zikredilmektedir]*”, Hz. Ebû Bekir'in de “*Hz. Peygamber döneminde verdikleri bir hayvan bağına (ikâl) bile mani olurlarsa onlarla savaş yaparım*” şeklindeki sert sözlerini nakletmektedir.³² İmam Muhammed (ö.189/805) de “*hakkı iptale götüren hilelerle Allâhın hükümlerinden kaçmak mü'minlerin ahlakından değildir*”³³ diyerek bu konudaki tavrını açıkça belirtmektedir.

Bütün bu ifadeler Hanefî mezhebinin imamlarının ve bu ekole mensup ulemanın hile konusundaki tavrını bir başka söze ihtiyaç bırakmayacak açıklıkta ortaya koymaktadır.

3-Ebû Hanîfe'nin Bazı İctihatlarının Bağlamından Koparılıp Hileye Alet Edilmesi: Tabii bir ortamda gelişmiş bazı icthadî hükümlerin sun'î/yapay biçimde hileye alet edilmesi ve bunun mezhebe mal edilmesi bu tür ithamların oluşmasının sebeplerinden birisi olmalıdır. Örnek olarak şunu zikredebiliriz. Ebû Hanîfe'ye göre irtidad eden kadının nikahı düşer. Bu halde ölürse kocası miras alamaz.³⁴ Bir müddet sonra bu görüş kocasından ayrılmak isteyen ya da kocasını mirastan mahrum bırakmak isteyen kadınlar tarafından kullanılmış ve bu icthadi hüküm “*kocasından ayrılmak veya mirastan mahrum bırakmak isteyen kadın irtidad edebilir*” şekline dönüşmüştür. Amacından saptırılan bu tür icthadî hükümlerin sonuçları muhtemelen Ebû Hanîfe'ye maledilmiş ve bir takım yakıştırmalarla kendisi itham edilmiştir. Mesela bir dönem Semerkant bölgesindeki kadınlar kocalarından ayrılmak için bu yola başvurmuşlar Hanefî fakihleri bu kadınların boş olmadıkları ve kocalarına iade edilmeleri gerektiği,³⁵ bu hal üzere ölen kadınların kocaları-

Bağdad 1397-98/1977-78, II, 396; Kâsânî, *Bedâ'i'ü's-sanâ'i'*, Kahire 1327-28/1910, VII, 169; Gaznevî, *el-Gurretü'l-münîfe fi tahkiki bâzı mesâ'ilil-İmâm Ebî Hanîfe*, Kahire 1370/1950, s. 101; Hamevî, *Ganzü 'uyûni'l-besâ'ir*, Beyrut 1405/1985, I, 281; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, Kahire 1272-1324, V, 93.

30 Haskefî, *ed-Dürrü'l-muhtâr* (İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr* kenarında), V, 93.

31 Gazzâlî, I, 18; İbn Teymiyye, *el-Kavâ'idü'n-nûrâniyye*, Beyrut 1399, s. 89; Şatbî, IV, 202.

32 Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc* (nşr. Kusayy Muhibbüddîn el-Hatib), Kahire 1396, s. 86.

33 Aynî, *'Umdetü'l-Kâri*, Kahire 1348, XXIV, 109.

34 Serahsî, X, 108; *el-Fetâva'l-Hindîyye*, Bulak 1310, II, 254; 283.

35 Yahya b. Ebî Bekir el-Hanefî, *Esîru'l-melâhide*, vr. 76^a.

nın da kendilerine mirasçı olacakları yönünde fetva vermişlerdir.³⁶ Oysa Hanefî mezhebi imamları Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf, Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, Züfer (ö.158/775) ve Hasan b. Ziyâd'a (204/819) göre *küfrü teklif küfürdür*.³⁷ Yine Hanefîlere göre kalbi imanla dopdolu olduğu halde isteyerek küfür kelimesini söyleyen kâfirdir³⁸ küfre düştüğünü bilmesede dahi bu böyledir. Çünkü bu konuda bilgisizlik mazeret değildir.³⁹ Buna göre kocasından ayrılmak isteyen kadına irtidadı tavsiye eden müftü kâfir olur. O zaman Hanefîler nasıl böyle bir hile ile itham edilebilir! düşünmek gerekir. Hanbelî fukahâsından İbn Teymiyye (ö.728/1327) de bu gibi durumlarda Ebû Hanîfe'nin mezhebinin son derece katı olduğunu *küfrü teklifin küfrü gerektirdiği* görüşünü mezhepler içinde en açık bir biçimde ifade edenin Hanefîler olduğuna işaret ettikten sonra şunu ilave etmektedir: "Mezhep delalet etmese de bazı fasıklar, Hanefî mezhebine göre kadın irtidat etmek suretiyle maksadına ulaşabilir demişlerse de bu hatalıdır."⁴⁰ Talebesi İbn Kayyim el-Cevziyye (ö.751/1350) de bu konu da şöyle demektedir: "Hanefîlere göre bir kâfir ben müslüman olmak istiyorum der ve karşısındaki de biraz sabret derse kendisi kâfir olur. Mescid ve mushaf kelimelerini ism-i tasgîr ile *mescitçik, mushafçık* şeklinde söyleyen de küfre düşmüştür."⁴¹ Gerçekten Hanefî alimleri inanç konusunda o kadar hassastırlar ki küfrü gerektiren bir kelimeyi söyleyene gülenin bile kafir olacağı görüşünü savunmuşlardır.⁴² Daha açık bir hüküm şudur ki Hanefî fıkıh kitaplarında Ebû Hanîfe'nin *insanlara hile öğretene müftü hacredilir* görüşünün örneklerinden birisi olarak irtidadı tavsiye eden müftü zikredilmektedir.⁴³

Bütün bunlar Ebû Hanîfe'ye nisbet edilen bu yöndeki görüşlerin isabetsiz olduğunu göstermesi açısından yeterlidir.

Ebû Hanîfe'nin az yukarıda yer verilen karısından şikayetçi olan birisine kaynanasını şehvetle öpmesi halinde nikahın düşeceğini tavsiye ettiği iddiasının yakıştırmaya olduğu o kadar açıktır ki bunun kaynağını bile araştırmaya lüzum yoktur. Boşama yetkisi elinde olan koca niçin böyle bir yola başvursun ki!. Bu sıhriyettten dolayı ebedi olarak haram olan birisine (kızı gibi) şehvetle dokunmanın kariyi kocasına haram kılacağı⁴⁴ görüşünden uyarlanmış bir iftira olmalıdır.

Ebû Yûsuf'a yakıştırılan zekat vermemek üzere senenin dolmasına az bir zaman kala malını karısına hibe yoluyla hileye başvurduğu ve Ebû Hanîfe'nin de bunu tasvib ettiği şeklindeki iddia da konun tipik örneklerinden birisi olmalıdır. Hatta Hanefî fıkıh kitaplarında bile Ebû Yûsuf'un hile ile zekatın düşürülmesine cevaz verdiği, İmam Muhammed'in ise karşı çıktığı, tercihe şâyân olanın ise İmam

36 Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, s. 182.

37 Yahyâ b. Ebî Bekir el-Hanefî, *Esîru'l-melâhide*, Prof. Dr. Bekir Topaloğlu özel ktp., vr. 75-76*; Semerkandî, *Cennetü'l-ahkâm*, s. 217.

38 *el-Fetâva'l-Hindiyye*, II, 283.

39 Tarablusî, *Mu'înü'l-hükkâm*, Kahire 1393/1973, s. 165.

40 İbn Teymiyye, s. 171.

41 İbn Kayyim el-Cevziyye, *İ'lâmü'l-muvakkâ'in*, Beyrut, ts. (Dâru'l-Cil), III, 179.

42 Tarablusî, s. 165.

43 İbn Âbidîn, V, 93.

44 Mevsilî, *el-İhtiyâr*, İstanbul 1980, III, 85.

Muhammed'in görüşü olduğu kaydedilmektedir.⁴⁵ Muhtemelen bu iddialara sebebiyet veren ve bağlamından koparılarak hilecilerin tutunmaya çalıştıkları Ebû Yûsuf'un *el-Emâlî*'deki şu görüşüdür:

*“Bir adamın iki yüz dirhemi olsa, üzerinden bir yıl dolmasına bir gün kala onun bir dirhemini sadaka olarak verse bu mekruh olur mu? Bu şahıs 1 dirhemi tasadduk etmiş ve ondan sonra sene tamamlanmıştır. Dolayısıyla bu kişinin elinde zekatı gerektiren miktarda (nisâb) mal kalmamıştır. O halde ona zekat gerekmez. Hiç kimse bunun mekruh olduğunu veya bunda bir günah bulunduğunu söylememiştir.”*⁴⁶

Burada Ebû Yûsuf hile kasdıyla başvurulana bir uygulamaya cevaz vermiş değildir. Bu içtihat sonradan hileye alet edilmiştir. Nitekim onun zekatta hile konusundaki görüşüne az önce yer vermiştik.

4-Müçtehit İmamlar Döneminden Sonra Bu Mezheb Tabiiilerinden Bazılarının Çeşitli Hileli Yollara Başvurmak Suretiyle Şer'î Hükümleri Düşürme Çabalarının Mezhebe ve İmamlara Maledilmesi: Mezhep mensuplarından bazıların hileli yollara başvurdukları kaynaklarda zikredilmektedir. Onların Hanefî mezhebine mensup olmaları bu tür ithamlara zemin hazırlayan uygulamalar olmalıdır. Bu konuda iki örnek zikredeceğiz. Birincisi Kâdîkudât Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali ed-Dâmegânî (ö.478/1085) ile ilgilidir. Dâmegânî çok zengin birisi imiş. Sene başı geldiğinde çocuklarını çağırır ve onlara şöyle dermiş:

“Yaşım epey ilerledi, kuvvetten düştüm, şu mala mülke de ihtiyacım kalmadı, bu mallar size aittir” der onlara hibe edermiş ve mallar oğullarının evlerine taşınır-mış. Ertesi sene başı yaklaştığında da çocukları ona şöyle söylerlermiş:

“Sevgili Babamız! Biz senin hayrını istiyoruz, sen hayatta bulunduğun müddetçe biz malı ne yapalım. Sen de malın da bizimdir. Al malını!”

Peşinden malları götürüp onun önüne koyarlar ve yerine yerleştirirlermiş. İşte zekatı düşürebilmek için malları bu şekilde aralarında değiştiriyorlarmış.⁴⁷

Hanefî fakîhi Ebû'l-Mehâsin Cemâlüddin Yûsuf el-Malatî (803/1400) faizli bazı muameleleri çeşitli hile-i şer'iyeye yollarıyla meşrulaştırma çabalarını caiz görmüş, mal edinme konusundaki gayreti sebebiyle otuz yıl kadar yaşadığı Halep'te de bizzat kendisi özellikle *bey'ü'l-îne* yoluyla büyük servet kazanmıştır.⁴⁸

Bu tür örneklerin ne kadar yaygın olduğu tartışmalı olmakla birlikte benzerlerini bulmak da mümkündür. Bu tür olumsuz tutumlar sebebiyle tenkit doğrudan mezhebin imamına ya da mezhebe yöneltilmiş gözükmektedir. Günümüz İslam

45 Serahsî, II, 166-167;XXX, 240; Semerkandî, vr. 167; Kâsânî, a.g.e., V, 35; 'Âlim b. Alâ, *el-Fetâvâ't-Tatarhâniyye*, Süleymaniye Ktp., İsmihan Sultan, nr. 234-235, I, vr. 103; Ebussuûd Efendi, *el-Fetâvâ*, Süleymaniye Ktp., İsmihan Sultan, nr. 223, vr. 26.

46 Serahsî, a.g.e., XXX, 240.

47 İbnü'l-Arabî, *Ahkâmü'l-Kur'an*, III,1100.

48 İbn Hacer, *İnbâ'ü'l-gumr* (nşr. Abdullah el-Alevî – Muhammed el-Ensârî), Haydarâbâd 1387-96/1967-76, IV, 348; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, Kahire 1353-55, X, 336.

Hukukçularından M. Mustafa Şelebi'nin de bu noktaya vurgu yapması oldukça isabetlidir.⁴⁹ Nitekim ehl-i sünnet dışı bazı cereyanlara mensup kişilerin furuda Ebû Hanîfe'nin mezhebine tabi olduklarını ve hiyeli yaydıklarını söyleyen İbn Teymiyye'nin yanısıra talebesi İbn Kayyim el-Cevziyye haram olan hilelerden herhangi birisinin imamlara nisbet edilemeyeceğini, bu tür iddiada bulunanların onların usullerini, hükümlerdeki ölçülerini ve onların İslam'daki yerlerini bilmediklerini belirterek eleştirilerde bulunmaktadır.⁵⁰ Hanefilerin eserlerini inceleyen Şafiî fukahasıdan İbn Hacer el-Askalânî (ö.852/1448) de aynı görüştedir.⁵¹ Bir dönem Ebû Hanîfe ve Şâfi'i'nin görüşlerine tutunarak borç münasebetlerinde hile yoluyla faizin mübah sayılıp yaygınlaşması üzerine Hanbelî fukahasıdan İbn Osman (VII/XII.asır) onların görüşlerine istinaden bu tür yollara cevaz bulunamayacağına göstermek üzere bir risale kaleme almıştır.⁵²

5-Menkıbelerinin Etkisi: Ebû Hanîfe'nin hayatının anlatıldığı kitaplarda (menâkıb) onun ince anlayış ve keskin kavrayışına işaret için bulunduğu bazı meşrû çözümlerin zikredilmesi ve bununla her türlü hileyi caiz gördüğünün zannedilmesi de kendisine bazı ithamların yapılmasına sebep olmuş olabilir. Ebû Hanîfe'ye getirilen şu mesele örnek olarak zikredilebilir: İki kız kardeşle evlenen iki erkek kardeş hata sonucu birbirlerinin nikahlısı ile zifafa girmişler mesele sabahleyin ortaya çıktığında devrin meşhur bazı alimlerine müracaat etmişler ancak en uygun çözümü Ebû Hanîfe bulmuştur. O, zifafa giren eşlerin birbirlerinden memnun olduklarını tespit ettikten sonra erkeklere eski nikahlılarını birer talakla boşamalarını ve zifafa girdikleri kadınlarla nikahlanmalarını söylemiştir. Ebû Hanîfe'nin bu cevabı son derece memnuniyet meydana getirmiş, oradakiler onu takdir etmişler ve diğer alimler susmuştur.⁵³

Bu konuda şu örneği de zikredebiliriz: Ebû Hanîfe Emevî ve Abbâsî yöneticilerinin idaredeki uygulama ve tavırlarına bir tepki olmak üzere kendisine teklif ettikleri görevleri reddetmişti. Bu yüzden şiddetli baskılara maruz kaldığı kaynaklarda anlatılmaktadır. Görevi reddetmek için bazı hilelere başvurduğu da anlatılır. Örnek olarak şunu kaydedelim: Abbâsî halîfesi Mansûr (ö.158/775) kendisini başkadılık görevine tayin etmek istediğinde Ebû Hanîfe layık olmadığını söylemiş Mansûr hiddetlenerek: "*Yalan söylüyorsun, sen bu işe layıksın*" dediğinde Ebû Hanîfe: "*Bu sözünle benim hakkımdaki hükmü kendin vermiş oldun. Bir yalancıyı kadı tayin etmek uygun değildir. Eğer doğru söylüyorsam bu sözümle zaten uygun olmadığımı söyledim*" şeklinde cevap vermiştir.⁵⁴

49 Şelebi, *el-Medhal*, Beyrut 1403/1983, s. 309-310.

50 İbn Teymiyye, s. 170; İbn Kayyim el-Cevziyye, III, 178-179.

51 İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bâri* (nşr. M. Fuâd Abdülbâkî v.dğr.), Kahire 1407/1986-87, XII, 326.

52 Abdurrahman b. İbrahim. Osman el-Hanbelî, *er-Red 'alâ men temesseke bi-mezhebeyi'l-İmâmeyni Ebî Hanîfe ve-Şâfi'i fi istibâhati'r-ribâ bi'l-hiyel* (nşr. Saffet Köse, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* içinde), sy. 1, Konya 2003, s.231-255.

53 *el-Mehâric fi'l-hiyel* (nşr. J. Schacht), Leipzig 1930, s.48; Hassâf, *Kitâbü'l-Hiyel*, Kahire 1314, s. 88; Serahsî, XXX, 243-244; Mekki, *Menâkıbü Ebî Hanîfe*, Beyrut 1401/1981, s. 111-112; Kerderî, *Menâkıbü Ebî Hanîfe*, Beyrut 1401/1981, s. 191; İbn Kayyim el-Cevziyye, a.g.e., III, 383-384; *el-Fetâva'l-Hindiyye*, VI, 395.

54 Bk. Mekki, *Menâkıbü Ebî Hanîfe*, s. 428; Kerderî, *Menâkıbü Ebî Hanîfe*, s. 195. Bu konuda geniş bilgi için bk. Köse,

Ebû Hanîfe'nin ince anlayış, kavrayış ve keskin zekasına işaret olmak üzere zikredilen bu tür örnekler incelendiğinde hukukun izin verdiği yollardan giderek yasaklanmış sonuçları elde etmek amacıyla başvurulmuş hilelerle ilgisinin olmadığı görülmektedir.

6-Ebû Hanîfe'nin Hiyel Kitabı Yazdığı İddiası ve Abdullah b. Mübârek'ten Geldiği İddia Edilen İthamlar: Hatîb el-Bağdâdî (ö.463/1071) tarafından nakledilen ve Abdullah b. Mübârek'in (ö.181/797) söylediği iddia edilen Ebû Hanîfe hakkındaki konu ile ilgili olumsuz sözlerin şu noktalardan kendisine yakıştırıldığı anlaşılmaktadır. Hatîb el-Bağdâdî başlangıçta Hanbelî iken daha sonra Şafî mezhebine intisab etmiştir.⁵⁵ Bu sebeple gerek Hanbelîler ve gerekse Hanefîler hakkında taassuba dayalı görüşleri olduğu belirtilmektedir. Bu cümleden olarak İbnü'l-Cevzî (ö.597/1200) onun Hanbelîlere; Kâtib Çelebi (ö.1067/1656) de Hanefîlere taassupla yaklaştığını zikretmektedirler.⁵⁶ O dönemlerde mezhepler arası çekişmeler sebebiyle bu, gözden uzak tutulmaması gereken bir tutum olabilir de hadis disiplini alanında önemli bir yere sahip bulunan Hatîb'in en azından rivayetlerde taassuptan uzak durması gerektiği düşünülebilir. Bu sebeple Ebû Hanîfe hakkında eserinde yer alan iddiaların kendisine ait olmadığı ve sonradan ilave edildiği intibai doğmaktadır. Bunu güçlendirecek bazı durumlar da söz konusudur. Bunlar üzerinde kısaca durmak gerekirse şunlar söylenebilir. Ebû Hanîfe ile ilgili iddiaların, biyografilerini verirken ağır şekilde tenkit ettiği kimseler tarafından rivayet edilmesi söz konusu haberlerin esere sonradan eklendiği şüphesini uyandırmaktadır. Şüphe uyandıran diğer bir husus da Ebû Hanîfe hakkındaki rivayetlerin *Târihu Bağdâd*'in bazı nüshalarında altıda bir oranında daha az veya daha çok sayıda bulunmasıdır. Ayrıca Hanefîlerin ağırlıkta olduğu Bağdat'ta *Târihu Bağdâd*'in yazılışından, Hatîb aleyhindeki ilk eseri kaleme alan Eyyûbiler'in Dımaşk kolu hükümdarı el-Melikü'l-Muazzam Şerefeddin İsâ b. el-Melikü'l-Âdil'e (1218-1227) kadar geçen iki yüz yıl boyunca hiç kimsenin Hatîbe reddiye yazmamış olması da bu açıdan düşündürücüdür.⁵⁷

Bu rivayetlere güveni kaybettiren diğer hususlar da vardır. En önemlisi Abdullah b. Mübârek'ten gelen rivayetler arasındaki kuvvetli çelişkilerdir. Hatîb'in naklettiğine göre Abdullah b. Mübârek şöyle demektedir: “İnsanların en iyi kulluk yapanı olarak Abdülazîz b. Ebî Revvâd'ı (ö.159/775), en fazla *vera'* sahibi olanını Fudayl b. İyâz (ö.187/703), en bilginini Süfyân es-Sevrî (ö.150/767) en fakihi olarak da Ebû Hanîfe'yi (ö.150/767) gördüm. Fıkıhta Ebû Hanîfe'nin bir benzerini daha görmedim.”⁵⁸ Yine Hatîb'in naklettiğine göre Şam'da Evzâ'î'nin (ö.157/774)

İslam Hukukunda Kamuna Karşı Hile (Hile-i Şer'iyeye), s. 154 vd.

55 Ahmed Rızâ, “Târihu Bağdâd li'l-Hatîb”, *Mecelletü'l-Mecma'î'l-İmîyyî'l-Arabî bi-Dımaşk*, III/5, Dımaşk 1923, s. 131; Sellheim, “al-Khatib al-Bagdadi”, *The Encyclopaedia of Islam* (new ed.), IV, 1111.

56 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam* (nşr. F. Krenkow), Haydarâbâd 1357-59/1938-40, IV, 194-197, VIII, 268-269; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, (nşr. Kilisli Muallim Rifat – Şerefeddin Yaltkaya), İstanbul 1360-62/1941-43, II, 1010.

57 Mahmûd et-Tahhân, *el-Hâfiz el-Hatib el-Bağdâdî*, Beyrut 1401/1981, s.105-106, 307-309'dan naklen M. Yaşar Kandemir, “Hatib el-Bağdâdî”, *DİA*, XVI (1997), 455.

58 *Târihu Bağdâd*, XIII, 342-343.

Ebû Hanîfe hakkındaki bazı olumsuz sözleri üzerine evine gidip Ebû Hanîfe'nin kitaplarını getirerek Evzâ'î'ye gösteren ve onun hakkındaki olumsuz kanaati silen Abdullah b. Mübârek'tir.⁵⁹ Hatîb bir başka yerde de bizzat Abdullah b. Mübârek'in fikhî Ebû Hanîfe'den aldığını söylediğini nakletmekte ve onun hakkında güzel şeyler konuştuğunu haber vermektedir.⁶⁰ Bütün bunlardan sonra da Abdullah b. Mübârek'in "Kim Ebû Hanîfe'nin Kitâbü'l-Hiyel'ine bakarsa Allâh'ın helal kıldığını haram, haram kıldığını helal kılar" şeklinde bir söz söylediğine yer vermektedir.⁶¹

Abdullah b. Mübârek'ten Ebû Hanîfe hakkında hiyelle ilgili nakledilen sözler arasındaki çelişki açıktır. Bir taraftan Ebû Hanîfe'nin hileye başvurarak haram-helalleri ters yüz ettiğini, diğer taraftan ondan fikhî okuduğunu; Evzâ'î'nin Ebû Hanîfe hakkındaki olumsuz kanaatini Abdullah b. Mübârek'in değiştirdiğini, hatta insanların en fakihi olarak Ebû Hanîfe'yi gördüğünü naklederken daha sonra onunla ilgili oldukça sert ifadelerine yer vermektedir.

Tarihi olarak konuya bakıldığında Abdullah b. Mübârek Ebû Hanîfe'nin talebesi ve dostu idi. O fıkıhta ilk olarak Ebû Hanîfe'nin metodunu benimsemiş, fikhî bablarına göre tasnif ettiği *es-Sünen fi'l-fikh* adlı eserinde onun usulünü esas almıştır. İnsanların en fakihi diye nitelendirdiği Ebû Hanîfe hakkında övücü sözler söylemiş, şiirler yazmıştır.⁶² Mesela bir şiirinde ne şarkta ne garpta ne de Kûfe'de fikhî onun kadar iyi bilen birisinin bulunmadığını söylemekte ve onu aşağı görenleri zayıf delillerle gerçek dışı sözler söyleyen cahiller olarak tavsif etmektedir.⁶³ Kaynaklarda onun Ebû Hanîfe'ye bağlılığını ifade eden kayıtlar mevcuttur. Mesela o Horsanlı bir heyetle Ebû Hanîfe'ye gelmiş ve tartışılan bir olaydan sonra Ebû Hanîfe'nin görüşünü çok beğenmiş ve onun elini sıkarak "*işte mezhep budur*" diye takdirlerini ifade etmiştir.⁶⁴

Burada dikkate alınması gereken diğer bir husus da şudur: Abdullah b. Mübârek'in *Kitâbü'l-Hiyel*'le ilgili söylediği bu sözler diğer kaynaklarda da mevcuttur. Ancak bu kaynaklarda Ebû Hanîfe kaydı yoktur.⁶⁵ İsaetli olan da bu olmalıdır. Zira sözü edilen kitabın İslam hukukunun özüne tamamen aykırı hükümler ihtiva ettiği bildirilmektedir. Alimlerin tenkidine uğrayan en önemli konu da kipta irtidatla ilgili bir tavsiyenin yer almasıdır. Olay şudur: Ahmed b. Zühre b. Mervân'ın anlattığına göre bir kadın kocasından belli bir bedel mukabilinde ayrılmak (*muhâla'a*) istemiş kocasının da razı olmaması üzerine kadına irtidat yoluyla ondan ayrılabilceği yönünde bir tavsiyede bulunmuş kadın da bu yolu tercih etmişti. Bu olayın kendisine anlatılıp *Kitâbü'l-Hiyel*'in gösterilmesi üzerine Abdullah b. Mübârek: "*Kim bu kitabı yazmışsa o kafirdir. Kim bu kitabı bir yerden diğeri-*

59 *Târîhu Bağdâd*, XIII, 338.

60 *Târîhu Bağdâd*, XIII, 324, 355, 369-370.

61 *Târîhu Bağdâd*, XIII, 426.

62 Raşit Küçük, "Abdullah b. Mübârek", *DİA*, I, 123.

63 İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist* (nşr. Rıza Teceddüd), Tahran 1391/1971, s. 255.

64 Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'an*, İstanbul 1335-38, I, 119.

65 İbn Hibbân, *Kitâbü'l-Mecrâhin* (nşr. Mahmûd İbrahim Zâyed), Halep 1395-96/ 1975-76, III, 70-71; İbn Teymiyye, s. 168-169; İbn Kayyim el-Cevziyye, III, 176-177.

ne taşırsa o kafirdir. Kimin yanında bu kitap bulunur ve ona razı olursa o kafirdir şeklinde tepki göstermiştir.⁶⁶

Zikredilen kitapta Ramazan orucunu tehir, zekat, hacc ve şuf'a hakkını ıskat, faizi helal kılma, akitleri feshetme, yalan söyleme, yalancı şahitliğini meşrulaştırmak suretiyle hakları iptale götüren yolları caiz gösterme gibi İslam'ın ruhuna ters konuları ihtiva ettiği belirtilmektedir.⁶⁷ Bu sebeple bu kitabı diğer alimler de şiddetle tenkit etmektedirler. Hafs b. Gıyâs (ö.194/810) bu kitabın üzerine *Kitâbü'l-Fücûr* (günahlar/isyanlar kitabı) yazılmalıdır derken Ahmed b. Hanbel'in (ö.241/855) de "Kimin yanında *Kitâbü'l-Hiyel* varsa ve onunla fetva verirse, o, Hz. Muhammed'e (s.a.s.) indirileni inkar etmiştir" dediği nakledilmektedir.⁶⁸ Nadr b. Şümeyl (ö.203/819) de "*Kitâbü'l-Hiyel*'de 320 veya 330 mesele vardır ki tamamı küfrü gerektirir ve bu hileleri mübah sayan kafir olur" demektedir.⁶⁹

Hakkında bu tür bilgiler bulunan bir kitabın sadece Ebû Hanîfe'ye değil mezhep imamlarından hiçbirisine nispet edilmesi uygun değildir. Kaldı ki Abdullah b. Mübârek'in fikirlerinin gerek irtidat gerekse diğer konularda Ebû Hanîfe'nin görüşleriyle örtüştüğü görülmektedir. Kitabı şiddetle tenkit eden Nadr b. Şümeyl de fıkıh konusunda insanları uykudan Ebû Hanîfe'nin uyandırdığını söyleyerek⁷⁰ onu takdir ederken kitabı tenkit etmektedir. Bunlar Ebû Hanîfe'nin isminin bu görüşlere mutaassıp birisi tarafından sonradan ilave edilmiş olma ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Zaten onun mevlasının: "Ey Ebû Abdırrahman (Abdullah b. Mübârek)! Bu hile kitabını ancak şeytan ortaya koymuştur" dediğinde onun: "Şeytandan daha şerli birisi vazetmiştir"⁷¹ şeklindeki tepkisi de bunu göstermektedir.⁷² Oysa o Ebû hanîfe'yi *insanların en fakihî ve ilmin beyni* olarak tavsif ediyordu.⁷³ Yine İbn Ebî Hâtım (ö.327/939), Ukaylî (ö.323/935), İbn Hibbân (ö.354/965), İbn Adî (ö.365/976) ve Ebû Hanîfe'ye şiddetli bir şekilde karşı olan diğer müelliflerin onun hayatını anlatırken böyle bir rivayete yer vermemeleri de bir delil değer taşımaktadır. Eğer bu müellifler bu türden bir bilgi tespit etmiş olsalardı buna mutlaka yer verirlerdi. Bu da gösteriyor ki bu rivayetlere onun ismi sonradan eklenmiştir.⁷⁴ Abdullah b. Mübârek'in hiyel kitabı ile ilgili görüşlerine Ebû Hanîfe'nin isminin eklenmesinin sebebi de onun Ebû Hanîfe'yi çok iyi tanımasından dolayı daha etkili olacağı kanaati olmalıdır. Ayrıca Onun görüşlerini nakleden talebelerinden ve sika ravilerden de sahih bir isnadla böyle bir kitabın rivayet edildiğinin tespit edilmemesi⁷⁵ onun böyle bir kitabının bulunmadığını göstermektedir.

66 Hatib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIII, 428.

67 İbn Teymiyye, s. 170; İbn Kayyim el-Cevziyye, *a.g.e.*, III, 178.

68 İbn Teymiyye, s. 169; İbn Kayyim el-Cevziyye, *a.g.e.*, III, 175.

69 Tûsî, *el-Mebsût*, Tahran 1351 ş., V, 95; İbn Teymiyye, s. 169; İbn Kayyim el-Cevziyye, III, 177.

70 Hatib el-Bağdâdî, XIII, 345.

71 Hatib el-Bağdâdî, XIII, 427.

72 Kevserî, *Te'nîbü'l-Hatib*, Beyrut 1401/1981, s. 177.

73 Ebû Zehre, *Ebû Hanîfe*, Kahire 1366/1947, s.417-418.

74 Kevserî, s. 177-178.

75 Kevserî, s. 77.

SONUÇ

Buraya kadar hiyel konusunda Ebû Hanîfe'ye yöneltilen ithamları ele almaya çaba sarfettik. Başlıkta yer verilen “*itham*” kelimesinin biraz ağır kaçtığı iddia edilebilir. Ancak onun hakkında söylenenler bu ifadeyi kullanmayı haklı kılmaktadır. Şu kadarını söylemek gerekir ki bizzat hukuk adamı olmak hile ile mücadeleyi zorunlu kılan bir olgudur. İslam hukukunun dinle ilgisi, bu konuda daha fazla hassasiyeti gerektirmektedir. Bu sebeple sadece Ebû Hanîfe değil bütün mezhep imamları Allah'ın emirlerini düşürme ve haramlarına yol bulma anlamında hiyele cevaz vermemişlerdir. Onların çabası insanların düştükleri darlıklarda meşru çıkış yollarını göstermekten ibarettir. Eyyûb es-Sahtiyânî'nin (ö. 131/748): “Hileye başvuranlar çocukların yaptığı gibi Allah'ı kandırmaya çalışıyorlar. Halbuki dolambaçlı yollardan hükümleri çiğneyeceklerine doğrudan doğruya bunu yapsalardı daha dürüstçe bir iş yapmış olurlardı”⁷⁶ şeklindeki ifadeyle konunun ahlaki boyutuna dikkat çekmektedir.

76 İbn Osmân, *er-Reddû 'alâ men temesseke bi-mezhebeyi'l-imâmeyni Ebi Hanîfe veş-Şâfi'î fi istibâhati'r-ribâ bi'l-hiyel* (nşr. Saffet Köse, *İHAD*, sy.1, 2003), s. 240.